

*Іванцев Н.І.,
асп. Прикарпатського університету
ім. В. Стефаника*

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗРОБКИ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Багатоаспектність поняття цінності, відповідно і різноманітність підходів до його розуміння, спричинили появу у літературі доволі значної кількості дефініцій і прийомів дослідження феномену цінності, водночас і слушні нарікання на втрату дослідниками загального критерію оцінки продуктивності як власних результатів, так і результатів інших дослідників. Проте найуразливішим місцем в усіх вищенаведених напрямках виявляється майже повна нерозробленість питання щодо принципів класифікації цінностей, через це і слушні дорікання у “суб’єктивізмі” і “свавіллі” у доборі списків цінностей, їх типологізації тощо. За всією складністю і гостротою проблеми типології остання й досі залишається предметом поодиноких теоретичних спроб і емпіричних узагальнень. За відсутністю загальноприйнятого розуміння цінностей оцінка евристичності того або іншого інструмента емпіричного дослідження вкрай ускладнюється, що призводить не в поодиноких випадках або до некритичного запозичення психологами техніки дослідження, побудованої на чужій для неї ідеології, або конструювання прийомів діагностики, можливість яких не виходить за межі конкретних умов і ситуацій, створюваних дослідниками для розв’язання своїх дослідницьких задач.

Деякі методи, як слушно зауважує Л.М. Смирнов, із самого початку створювалися для вивчення індивідуальних цінностей, розповсюдженість і поділ яких за певними правилами і частотою презентували водночас групові. “Такий номотетичний підхід, – констатує дослідник, – типовий для соціології і соціальної психології, дозволяє виявити конфігурації і кластери відповідей, що дають корисні описи розподілу цінностей у вибірці індивідів і для частини застосовних задач цим можна обмежитися. Натомість цього нерідко виявляється замало для вивчення психологічних механізмів ціннісної регуляції, розуміння логіки функціонування систем індивідуальних і суспільних цінностей та їх зв’язку і тим більше для виявлення закономірностей процесу індивідуального і історичного розвитку або принаймні для пояснення змін і відмінностей, що фіксуються в разі застосування цих методів” (1, с. 158).

Започатковані культурними антропологами, соціологами, соціальними психологами спроби емпіричного дослідження цінностей мали своїм наслідком появу низки прийомів, що, за задумом, спроможні були фіксувати і диференціювати індивідуальну чи групову своєрідність діяльності людини у певному, заданому культурою аксіологічному полі.

За всією розбіжністю у поглядах дослідників щодо типології цінностей (універсальні, загальнолюдські, базові, термінальні, надіндивідуальні, відповідно – інструментальні, оперативні, середовищні, індивідуальні), техніки фіксації останніх не визначалися варіативністю. Домінуючим прийомом діагностики слугував анкетний метод, який, в разі необхідності, доповнювався бесідами, проєктивними техніками чи іншими допоміжними інструментами психологічного, психолого-педагогічного аналізу (незавершені речення, твори, вільне висловлювання на запропоновану тему, відповіді на відкриті питання, стандартизоване, напівстандартизоване інтерв'ю і таке інше).

У галузі психології перша спроба, як визнається, застосування вимірювальної процедури системи ціннісних орієнтацій особистості була здійснена на початку 40-х років Г. Олпортом-Верноном у формі стандартизованого опитувальника–теста ціннісних уподобань (Wertbevorzugungstest). В основу опитувальника було покладено теоретичне припущення Е. Шпрантера про існування у розмаїтті людських індивідуальностей шести типів – економічного, естетичного, теоретичного, соціального, релігійного і політичного з притаманною кожному з них своєї провідної (домінуючої) цінності: корисності для першого, гармонії для другого, пошук істини – для третього, альтруїзм, єднання і влада, відповідно для четвертого, п'ятого і шостого. Очевидна спрямованість даного опитувальника на західну культуру, гіпотетичність вихідної посилки, відповідно і невинуватим реальним життям обмеженість множини ціннісних уподобань особистості шістьма позиціями викликали у вітчизняних психологів слушну критику. Разом з тим головне, як проникливо помітила свого часу Ш. Бюлер, що зумовило досить широкую популярність запропонованого підходу Г. Олпорта – Вернона, полягало не у розробці самій по собі на той час розповсюдженій техніки кількісного збору унормованого за правилами психометрії матеріалу, а введення у психологію самого поняття цінності як феномена індивідуальної свідомості людини з одного боку, і, що поціновувалося німецькою дослідницею найвищим рангом, здійснення першої у психології спроби пов'язати категорію цінності із певними типами спрямованості особистості.

Цікаво зазначити, що до цього досвіду американського дослідника прямо або опосередковано звертаються і сучасні вітчизняні дослідники згаданого напрямку. Однак чи не найпоширенішим досьогодні у практиці емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій людини залишається запропоноване співвітчизником Г. Олпорта Мілтоном Рокичем (Rokeach Value Survey – RVS).

Виходячи із розуміння цінності як відносно стійкого переконання особистості у перевазі кінцевої мети або способу поведінки над іншими, протилежними їм, М. Рокич визначив і відповідний цьому погляду перелік цінностей, що поділялися ним відповідно на термінальні (очікувані стани

існування) і інструментальні (бажаний модус поведінки). Оскільки цінності, за М. Рокичем, як особистісні утворення не пов'язані із конкретною ситуацією, то останні за своєю суттю є утворення узагальнені, універсальні і через це і приступні виконувати функцію певного канону (стандарту), придатного для користування ним у широкому полі життєвих обставин і ситуацій. Концептуальний зміст методики спирався на припущення про те, що а) загальна кількість цінностей, якими скеровується людина, обмежена, що б) всім людям притаманний однаковий набір цінностей, і в) що цей набір утворює певну, ієрархічну організовану систему. Оприлюднений у вітчизняній психології наприкінці 70-х років модифікований варіант опитувальника М. Рокича набув досить широкого поширення як в галузі соціальної психології (де він і отримав свою першу апробацію), так і у педагогічній, де він виконував роль психодіагностичного інструменту визначення ціннісної свідомості особистості в нормальних і екстремальних умовах її існування.

На відміну від цих зарубіжних дослідників, що встановили певні залежності зміни ціннісних орієнтацій від віку (з віком, за даними М. Рокича, спостерігається підвищення рангу цінностей дружби і допомагаючої поведінки, в той час як цінності любові і чуйності мають тенденцію до зниження) і особистісних характеристик (схильні до догматизму ставлять вищі ранги соціальному визнанню, виконавськості і спасінню душі і нижчі – цінностям свободи, рівності і кругозору; із іншого боку, індивіди, схильні до унутрішнього локусу контролю, поцінують вище унутрішню гармонію, національну безпеку, освіченість і домагання), вітчизняні дослідники констатували відсутність зв'язків між локусом контролю і ціннісних орієнтацій у чоловіків і, навпаки, наявність зв'язків загальної інтернальності і екстернальності у групі жінок із цінностями активного життя, відповідно – із цінностями розваг. Апробація модифікованого варіанту методики М. Рокича на російській вибірці дозволила встановити і низку обмежень, в тому разі і суттєвого порядку. Головним з них є незахищеність пунктів опитувальника від впливу ефекту соціальної бажаності. Не менш суттєвим недоліком є неможливість піддати належному контролю процес і механізм визначення респондентом критерію ранжування, який здебільшого зумовлюється тим конкретним, латентним для спостерігача, смислом, що покладається особистістю в те або інше формулювання пункту опитувальника. Не останнє місце у переліку недоліків займає і закритий характер списку цінностей, що, найвірогідніше, не відповідає реальній картині ціннісної свідомості людини. Нерозв'язаним залишається і питання щодо валідності опитувальника. Єдиним критерієм оцінки валідності залишається, за висновком Д. О. Леонтьєва, кореляція відповідей респондентів із власною системою цінностей особистості. За методом прямого ранжування дослідник має

покладатися не стільки на об'єктивні характеристики, скільки на добру волю опитуваного. Не отримана також відповідь і на питання стосовно можливостей залучення результатів опитування до порівняльного аналізу, адже, за даними того ж автора, зміст пунктів, що включаються дослідниками у текст опитувальника у відповідності із власними уявленнями щодо змісту і обсягу поняття цінності, або під впливом ситуаційних моментів, ставить такій можливості певні часові межі, тим самим і серйозні обмеження на узагальнення, до яких схиляється більшість користувачів даного опитувальника. Потребує серйозної уваги і зафіксована ще М. Рокичем тенденція випробуваного удаватися до корекції своїх відповідей у напрямку відповідей референтної для нього групи. Все перераховане вище змушує дослідника значно обережніше ставитися до дійсних можливостей опитувальника як інструмента індивідуальної діагностики, принаймні як до основного і єдиного прийому дослідження ціннісної сфери людини (2).

До такого висновку підштовхують і нещодавно оприлюднені дані щодо розробленої М. Рокичем концепції так званого "belief" як поняття, що залучається до пояснення когнітивних компонентів повсякденної свідомості, як суб'єктивного конструкта, за допомогою якого індивід раціоналізує і інтерпретує явища оточуючої дійсності. В цьому зв'язку питання щодо взаємозалежності у працях М. Рокича поняття "belief" (як вірування, переконання, надання значущості і таке інше) і "value" потребує спеціального дослідження (3).

Заслугує на серйозну увагу і питання стосовно вікової адресності даного опитувальника, оскільки, за останнім досвідом його використання на контингенті старшокласників, останні далеко не завжди спроможні здійснювати усвідомлюваний вибір цінностей, відповідно і конструювати на цій основі власну систему ціннісних орієнтирів як базових утворень, що забезпечують індивіду певний простір у виборі альтернатив професійного і особистісного самовизначення (4).

Мабуть, не випадковим можна вважати той факт, що за всієї популярності опитувальника М. Рокича останній не був включений у вітчизняний компендіум психодіагностичних засобів дослідження (5) і не заслужив навіть побіжної оцінки у відомому довіднику його співвітчизників (6).

Оригінальний, як на наш погляд, підхід до дослідження ціннісної системи (ціннісних орієнтацій) особистості, позбавлений певних недоліків наведеного вище варіанту М. Рокича, був запропонований Л. С. Драгунською. Принципами, що забезпечують функціонування систем ціннісних орієнтацій особистості як системного (на відміну від ієрархічного, що передбачає жорстку співупорядкованість елементів) постають, згідно із запропонованим підходом, комплексність і похідний від нього принцип відповідності. У відповідності із першим цінності розглядаються як

комплексні, системно організовані утворення, які можуть об'єднуватися, у свою чергу, утворення більш високого рівня. З свого боку принцип відповідності вказує на те, що система ціннісної орієнтації особистості завжди відповідає певним ціннісним утворенням референтної для даної особистості групи, соціальному прошарку чи спільності як такої. Припускається, що розподіл цінностей за виокремленими функціональними рівнями, динаміка останніх можуть бути співвіднесені із трьома основними типами спрямованості особистості: гедоністичною (цінності споживання), творчою (цінності, спрямовані на створення матеріальних і духовних благ) і рутинною (цілковита задоволеність індивіда цінностями, що забезпечують йому особистісну анонімність за гаслом "бути як всі"). Хоча авторка подальше не конкретизує, а лише припускає можливість продуктивного виходу із непростой ситуації в галузі дослідження ціннісної проблематики шляхом повернення до поняття спрямованості особистості, може бути визнаний симптоматичним. Очевидно, що за таким підходом обмеження дослідження ціннісних орієнтацій рамками опитувальної методики виявляється просто неможливим і неприпустимим. У даному випадку мова може йти про комплекс методик, кількість і адекватність яких може бути визначена лише у контексті конкретних задач дослідження (7).

Чергова спроба створити стандартизовану методику діагностики ціннісної свідомості особистості на базі існуючих у літературі варіантів здійснена російським дослідником Н.Г. Сеніним. Автор чергової модифікації виокремлює, зокрема, наступні вісім цінностей, а саме:

- власний престиж (досягнення соціального визнання за умов послідовного дотримання соціальних вимог і приписів);
- високий рівень матеріального стану (прагнення індивіда досягти високого рівня матеріального благополуччя, що складає основний сенс життя);
- креативність (прагнення до творчої самореалізації і перетворення соціальної дійсності);
- активні соціальні контакти (прагнення до встановленню соціальних і міжперсональних зв'язків, до найповнішого реалізації покладених соціальною роллю функцій і обов'язків);
- саморозвиток (самопізнання, саморозвиток і самоактуалізація власних здібностей і потенцій);
- досягнення (постановка і досягнення життєвих задач);
- духовне задоволення (пріоритет духовних цінностей над матеріальними);
- збереження власної індивідуальності (захист і збереження власної неповторності):

Стандартизація методики відбувалася на вибірці респондентів у віковому діапазоні 20-45 років із різним освітнім статусом. Даних щодо результатів застосування даної методики на студентському контингенті, так само і при розв'язанні психодіагностичних задач, автором не наводяться (8).

Остання за часом спроба побудувати і верифікувати структурну модель системи ціннісних орієнтацій особистості на основі принципів нелінійності, ієрархічності і динамічності була здійснена С.С. Бубновою (9). В основу складеного списку ціннісних орієнтацій було покладено припущення про трьохрівневу структуру систем ціннісних орієнтацій з наступними її складовими: цінності – ідеали, цінності – властивості особистості і цінності – способи поведінки. За своїм конкретним змістом перша складова охоплює духовні (пізнавальні, естетичні, гуманістичні), соціальні (соціальна повага, соціальні досягнення, соціальна активність) і матеріальні (достаток, здоров'я, матеріальне благополуччя) цінності. Друга (властивості особистості) – такі цінності, як товариськість, допитливість, активність, домінуючість) і третя (засоби поведінки) – цінності, пов'язані із засобами реалізації другої складової.

Підсумовуючи досвід використання у психолого-педагогічній літературі емпіричних засобів дослідження феномена цінності як особистісного утворення і механізму саморегуляції поведінки, можна констатувати, що об'єкт уваги дослідників зосереджується головним чином на виявленні актуальної, утвореної на попередньому етапі розвитку суб'єкта системи його ціннісної свідомості, в той час як проблема дослідження активності особистості, спрямованої на вибір і створення індивідуальної картини, відповідно і індивідуального способу ціннісної взаємодії з оточуючою дійсністю залишається майже нерозробленою. Подолання цієї прогалини сприятиме, на наш погляд, не лише задоволенню потреб сучасної психодіагностичної практики, але і теорії розвитку особистості в цілому, через це і створенню умов для її саморозвитку і самовдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ємиринов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей // Психологический журнал. 1996. № 1 – С. 157 – 168
2. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций. – М.: Смысл, 1992 – 17с.
3. Попова И.М. Структура повседневной идеологии, концепция beliefs Милтона Рокича // Попова И.М. Повседневные идеологии как они живут, меняются и исчезают – Киев.: Ин-тут социологии, 2000 – С. 39 – 43
4. Пасічник Р.Ф. Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників // Автореф. дис. канд. психол. наук – Київ, 1999 – 16 с.
5. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь – справочник по психодиагностике – СПб.: Питер Ком, 1999 – 528 с.
6. Психология: Биографический библиографический словарь / Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999 – 832 с.
7. Драгунская Л.С. Медицинская психология, аксиология и проблемы психодиагностики // Психологический журнал. 1989. № 3 – С. 115 – 121
8. Сенін Н.Г. Опросник терминальных ценностей (ОтеЦ) – Ярославль: Содействие, 1991 – 19 с.
9. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психологический журнал. 1999. № 5 – с. 38 – 44